

Orbán Jolán

Filozófiai önéletrajzok – Derrida, Nietzsche, Szókratész¹

L'animal autobiographique – Az önéletrajzi lény –: ezt a kifejezést javasolja Jacques Derrida a Cerisy-la-Salle-ban munkásságáról tartott harmadik (1980, 1992, 1997) konferencia címeként.² „L'animal que donc je suis (à suivre)” – „A lény, aki tehát vagyok (folytatása következik)” – címet adja saját előadásának (DERRIDA 1999, 251–301), melyben a filozófia és az irodalom történetében működő „ellenállhatatlan önéletrajzi vágy” (uo. 299), az *Ecce homo* kérdését kapcsolja össze az állathoz való viszony, azaz az *Ecce animot* kérdésével. A kapcsolódási pont az *animot* szó, mely nem pusztán tét nélküli nyelvjáték, a francia *animal* (állat) szó (*mot*) többes számának írott (*animaux*) és ejtett (*animot*) változata közötti különbség leleményes és egyszerű átírata, a latin *animal* (élőlény, teremtmény, állat) főnév és *animot* (éltet, *megelevenít*, lelket önt bele, valamilyen állapotot idéz elő, hangol valakit valamire stb.) ige jelentéseinek felidézése, hanem különösen az *Ecce animot* kifejezést használó *animal autobiographique* esetében egy „legalább annyira váratlan, mint visszautasíthatatlan” szövetség jele (uo.).

Az *Ecce animot* kifejezéssel Derrida egyszerre három dolgot szeretne értésünkre adni: egyrészt „az állatok többesét az egyes számban: nincs általános egyes számban, az embertől egy oszthatatlan határral elválasztott állat” (uo. 298). Az élőlények (*vivants*) többesét nem lehet egyszerű gesztussal az ember (*homo*) és az állat (*animal*) szembeállítására redukálni, amiként a „ne ölj” parancsot sem lehet egyszerűen csak az emberre vonatkoztatni, az erőszakot sem pusztán csak az emberiség ellen elköve-

¹ E szöveg korábbi változata – *A filozófiai önéletrajz műfajai – Derrida, Nietzsche, Szókratész* – elhangzott a Mekis János és Z. Varga Zoltán által szervezett, „Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok referenciális kontextusai” című konferencián (2005. december 1–2, Pécs).

² „Ha valaha, egy napon a lénynek, aki vagyok, egy önéletrajzot kellene írnia (lett légyen az intellektuális vagy szentimentális), újra és újra, többször és többféleképpen meg kellene neveznie Cerisyt – a maga tulajdonnévének hírnevében és metonimiájában.” (DERRIDA 1999, 252.) Az „önéletrajzi lény ösztönének” engedelmessége Derrida maga kezdi el mesélni a Cerisybe való visszatéréseinek „szép és intenzív” történetét. Először 1959-ben Maurice de Gandillac meghívására vett részt itt egy konferencián („Genèse et structure” et la phénoménologie”, DERRIDA 1967, 229–251). Majd 1972-ben a Nietzsche-konferencián (DERRIDA 1978), 1974-ben a Ponge (DERRIDA 1988b), 1982-ben pedig a Lyotard tiszteletére rendezett konferencián volt jelen (DERRIDA 1985, 87–139). Philippe Lacoue-Labarthe és Jean-Luc Nancy 1980-ban *Les fins de l'homme* címmel rendezte az első Derridáról szóló konferenciát Cerisyben (Jacques Derrida „A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről” címen tartott előadást [DERRIDA–KANT 1993, 34–94]). 1992-ben Marie-Louise Mallet rendezte a második konferenciát *Le passage des frontières* címmel (DERRIDA 1994, 309–338). 2002-ben Marie-Louis Mallet egy újabb konferenciát rendezett Derridáról, melynek címe *La démocratie à venir* (DERRIDA 2003c, 18–161). Újraolvasva az első három konferencia szövegeit, Derrida „utólag” és „erősen zavarban” fedez fel egyfajta rendet, amely mintegy a kanti értelemben vett „*als ein Maschinen der Vorsehung*” működött ezekben az írásokban. Anélkül, hogy előre eltervezett vagy kiszámított lett volna e szövegek egymásra következése, mintha egyetlen mondat „kísértett” volna bennük, mintha egyetlen mondat „követésére adták volna magukat”, jegyzi meg, amely mintegy „három felvonásos darab” vagy valamely „szillogisztikus koncert” három mozzanata szövetet alkot, és *a je suis* (én vagyok), *je me suis* (követem magam, következetes maradok), *une suite* (kíséret, sorozat, láncolat, szvit, ivadék, leszármazás stb.) sorozaton keresztül vezet az ember és az állat közötti határvonal kérdéséhez. Vö. DERRIDA 1999, 251–253.

tett büntettként értelmezni. Másrészt a *mot* (szó) végződés, azaz a szó szó mint főnév végződésként való használata, annak a filozofémának az újragondolását teszi szükségessé, mely szerint az állat szótlan, szótól megfosztott (*privé du mot*). Az *animot* kifejezés harmadrészt arra figyelmeztet, hogy Derrida nem egyszerűen arra törekszik, hogy „visszaadja a szót” az állatoknak, inkább egy olyan gondolkodást sürget, amely „nem megfosztottságként gondolja el a szavak és a név hiányát” (uo. 299). A filozófiai diskurzus Arisztoteléstől Lacanig azt hangoztatta Derrida szerint, hogy az állat „nyelvtől megfosztott”, és még ha el is ismerte, amire Descartes-tól Lacanig akad példa, hogy az állat mégis képes jelt adni, kommunikálni, következetesen kitartott amellet, hogy nem képes „válaszolni – *színlelni, hazudni és saját nyomait eltörölni*” (uo. 283). Éppen ezért lenne indokolt Derrida szerint, különösen az utóbbi kétszáz év történései alapján, e perspektívából újraolvasni a filozófiai szövegeket, újraértelmezni a filozófia és az irodalom közötti különbséget, és egyfajta „zoo-auto-bio-biblio-gráfiaként” (uo. 285) újra megvizsgálni a filozófiai diskurzusban megjelenő állatok szerepét és funkcióját. Ennek szellemében olvassa újra Descartes, Kant, Nietzsche, Heidegger egyes passzusait, emeli ki a Jeremy Bentham által feltett kérdés jelentőségét: „Can they suffer?” (Szenvednek-e?) (uo. 278), jelzi „a filozófiai tudás” és a „költői gondolkodás közötti különbséget” mint az állathoz való viszony különbségét (uo. 258)³, különbözteti meg az állatról való tudás és elméleti vagy filozófiai diskurzus két típusát (uo. 264–265), körvonalazza az irodalmi szövegek „zooopoétikáját” (Hoffman, Kafka, Baudelaire, Rilke, Carroll), valamint a filozófiai szövegek bestiáriumát (Arisztotelész, Kant, Nietzsche, Heidegger), és tekinti át a saját szövegeit, amelyekben az állat kérdése (Kant esetében a ló, Nietzsche esetében a pók, Heidegger esetében a sün, Derrida esetében a mókus, sün, macska, hangya, majom stb.) filozófiai és poétikai kérdésként tevődik fel.

Az *Ecce animot* kifejezés azonban nemcsak filozófiai vagy poétikai kérdés Derrida számára, hanem szorosan összekapcsolódik az önéletrajz mint írásmód kérdésével. „'Autobiográfia' talán ez lenne a legkevésbé alkalmatlan név (arra, ami engem érdekel), mivel ez marad számomra a legrejtélyesebb, legnyitottabb, még ma is” – válaszolja 1989-ben Derek Attridge irodalomkritikusnak, aki az 1980-as *Egy értekezés ideje: írásjelek* című Derrida-szöveg következő passzusát idézve kérdez rá az irodalom iránti „érdeklődés elsődlegességére” (DERRIDA 1992b, 33).⁴

„DA: 1980-ban a következőket mondta a tézisbíráló közösségnek: »Mert emlékeztetnem kell Önöket, némiképp nyersen és egyszerűen, hogy legkitartóbb érdeklődésemet, talán megelőzve filozófiai érdeklődésemet is, ha ez lehetséges, mindig is az irodalom felé fordítottam, a felé az írás felé, amit irodalminak neveznek«. [...] Kifejtene azt a megállapítását, mely szerint elsődleges érdeklődése az irodalom felé fordul, és mondana valamit ennek viszonyáról az Ön filozófiai szövegekkel kapcsolatos munkájával?

JD: Mi lehet az 'elsődleges érdeklődés'? Soha nem vettem magamnak a bátorságot, hogy azt mondjam, elsődleges érdeklődésem inkább az irodalom, mint a filozófia felé fordult. Az anamnézis kockázatos lenne itt, mivel saját sztereotípiáimtól szeretnék megszabadulni. Hogy ezt megtegyem, meg kell határoznunk, mit jelentett az 'irodalom' és a 'filozófia' az én ifjúságom idején, akkor, amikor, legalábbis Francia-

³ „Márpedig az állat elgondolása, ha van ilyen, a költészethez tartozik, íme egy tézis, és ez az, amitől a filozófiának lényegileg meg kellett fosztania magát. Ez a filozófiai tudás és a költői gondolkodás közötti különbség.”

⁴ A Derrida-szövegből vett részeket a következő magyar fordításból idézem: DERRIDA 1992c 2. 100–117.

országban, a kettő, olyan alkotásokban találkozott, amelyek akkor dominánssá váltak. Egzisztencializmus, Sartre, Camus mindenütt jelen voltak, és a szürrealizmus emléke még élt.” (DERRIDA, 1992b)

Ebből az időpontból datálódik, és e szövegekre vezethető vissza Derrida „autobiografikus vágyként” néven nevezett ifjúkori „írás-vágya”, az „ifjonti identifikáció” „nárcisztikus pillanata”, mely önvallomása értelmében „ifjúkori jegyzeteiben, gyakran Gide Proteusz-témájához kapcsolódott”. (Uo.)

A nyolcvanas évekig az autobiográfia, a vallomás, a hitvallás inkább téma (Rousseau, Nietzsche, Freud) Derrida számára, aki nagyon visszafogottnak bizonyul a saját személyét érintő kérdésekben, az „auto-biografikus vágy” azonban ott munkál a szövegeiben, így a szövegszélre íródó *Journal du bord* formájában a „Survivre” (DERRIDA 1979, 75–176) című írásában vagy a képeslapok hátoldalára, „váltakozó tónusban” íródó szerelmes levelekben a *La carte postale „Küldeményeiben”* (DERRIDA 1980, 7–273), vagy amint Hélène Cixous a *Portrait de Jacques Derrida en Jeune Saint Juif* című könyvében sejteti, már a *Grammatológia* (1967) olyan kifejezéseiben is, mint a „szupplementum” (CIXOUS 2001). A nyolcvanas évektől kezdődően jelennek meg, a kilencvenes évektől pedig megsokszorozódnak azok a Derrida-szövegek, amelyek már nemcsak az önéletírás, az emlékiratok, az önarckép, a vallomás, a tanúságtétel, a hitvallás, a napló, a levelek, a jegyzetek kérdésével foglalkoznak, hanem ezekben a műfajokban is íródnak. Az eddig megjelent Derrida-szövegek alapján legalább hét olyan szövegtípus különíthető el, amelyek érintkeznek az autobiográfia műfajával.

1. (*Emlékiratok*) 1984-ben felkéri Derridát, hogy tartson előadás-sorozatát az 1983-ban elhunyt Paul de Man emlékére, akihez 1966 óta – amióta kiderült, hogy mindketten Rousseau *Essai sur l'origine des langues* című szövegén dolgoznak – szoros textuális és baráti szálak fűzték. Derrida a *Mémoires pour Paul de Man* című szöveggel válaszol a felkérésre (DERRIDA 1988, 9–144), mely az emlékezés, az emlékezet, a *Gedächtnis* és az *Erinnerung*, az emlékirat és az önéletrajz kérdésével, ennek a Paul de Man szövegeiben való megjelenésével foglalkozik. Derrida nem adja át magát a „túláságosan személyes emlékek felidézésének”, de a keretszövegben – *In memoriam: de l'âme* – „két emlék erejéig mégis megsérti a kötelező tartózkodás törvényét” (DERRIDA 1998b, 10). Jacques emlékezik itt Paulra, Paulra, akit Jacques hallgatósága is jól ismert – „Paul mint tudják, maga volt az irónia [...] (uo. 8) –, és Paulra, akit maga Jacques sem ismert”. A hegedű és a nagybőgő „lelkéről” beszélgető Paul és Pierre beszélgetésének fültanújaként jött rá Jacques, hogy barátja nemcsak ért a zenéhez, hanem zenél is. Jacques Derridaként írja tovább a szöveget Paul de Manról vagy de Manról, de a keretszövegben megszólaló emlékező hang a későbbiekben visszatér, és felerősödik, különösen a barátai – Barthes, Foucault, Althusser, Jabès, Kofman, Deleuze, Lévinas, Lyotard, Blanchot – emlékére írott szövegeiben. (DERRIDA 2003)

2. (*Vallomások*) 1991-ben jelenik meg Geoffrey Bennington és Jacques Derrida „közös” könyve *Jacques Derrida* címmel (BENNINGTON–DERRIDA 1991), melynek „főszövegét” *Derridabase* címen Bennington írta. Richard Rorty értelmezésében ez a „legintelligensebb, legmeggyőzőbb, legolvashatóbb és legkevésbé hivalkodó” könyv, amit eddig Derridáról írtak (RORTY 1995, 174–200). A lapalji jegyzeteket, a fiú vallomásait, feljegyzéseit az anya haláltusájának időszakából, Derrida illeszti Bennington szövegéhez. Derrida szövege címében – *Circonfession* (BENNINGTON–DERRIDA 1991) – és műfajában is – „circonfiction” (Hélène Cixous) – Ágoston *Vallomásaira* játszik rá.

3. (*Önarcképek*) 1990. október 26. és 1991. január 21. között a Louvre Napoléon termében volt látható az a kiállítás, amelyet Derrida rendezett a következő címmel: *Mémoires d'aveugle, L'Autoportrait et autres ruines – A vak emlékezete, az önarckép és más romok*.⁵ Két hipotézisből indul ki az azonos című könyv „fiktív” párbeszédében. Az egyik szerint „a rajz vak” (uo. 11), a rajzolás műveletének „mint olyannak” köze van a vaksághoz. A másik hipotézis szerint „a vak rajza a vak rajza”, ez a kettős birtokos szerkezet pedig nem tautológiaként értelmezendő, hanem az „önarckép” fatalitásaként: „[...] Tehát minden vak jelenetének alcíme: *a rajzolás eredete*. Vagy, ha akarják, *a rajzolás gondolata*, egy bizonyos gondolkodó póz, a *vonás emlékezete*, amely álmában a maga lehetőségéről elmélkedik” (uo. 10). Miközben Rembrandt, Rubens, Courbet, Coypel, David, Faverjon, Fantin-Latour képeit, hogy csak néhányat soroljak fel az általa kiválasztott képzőművészeti alkotások közül, és Homérosz, Ágoston, Hoffman, Diderot, Beaudelaire, Nietzsche, Wilde, Joyce, Borges szövegeit elemzi, hogy csak néhányat említsek az általa idézett szerzők közül, Derrida vakon saját önarcképét is megrajzolja: „Véletlenszerűen (*par accident*) és néha balesetközelségben (*au bord d'accident*), megtörténik, hogy vakon írok (*écrire sans voir*). Kétségtelenül nem csukott, hanem nyitott szemmel, az éjszakába révedt tekintettel; vagy épp ellenkezőleg, nappal, *másra* függesztett szemekkel, máshova nézvéen, mondjuk, magam elé, amikor autót vezetek: jobb kézzel néhány ideges vonást körmölök a műszerfalra akasztott vagy az ülésen lévő papírra. Néha, mindig vakon, magára a volánra. Ezek emlékeztető feljegyzések, láthatatlan graffitik, azt is mondhatni később, titkos írás.” (Uo. 11.)

4. (*Önéletrajzok*) 1992 áprilisában *A másik egynyelvűsége avagy az eredetprotézis* (DERRIDA 1997) címmel tart Derrida előadást az Édouard Glissant és David Wills által rendezett konferencián (*Echos from Elsewhere/Renvois d'ailleurs – Visszhangok máshonnan*). Ez a szöveg már nemcsak rájátszik az önéletrajz műfajára, hanem az önéletrajz módusában íródik, annak ellenére, hogy kijátssza a műfaji konvenciókat. 2000-ben és 2002-ben két film készült Derridáról, melyek szintén érintették az önéletrajz kérdését. Safaa Fathy – *D'ailleurs Derrida* (1998–2000) című filmjével egy időben íródott Derrida és Safaa Farthy közös könyve – *Tourner les mots. Au bord d'un film – Szóforgatás. Egy film peremén* –, amely műfaját tekintve „*contre-journal*”, „rövid-vágás két hangra”, és akár a film, a szerző autoritását megkérdőjelezve megpróbál a dokumentumfilm vagy a dokumentáció és a fikció között „modell és térkép nélkül utat törni” (DERRIDA 2000b, 13–14). A filmet mint kinematográfiát és az írást mint a *grapheint* összekötő retorikai fordulat az *anacoluthon* (uo. 20–25). Kirby Dick és Arny Ziering Kofman *Derrida* (2002) című filmje három szinten is érinti az autobiográfia kérdését. Elméleti kérdésként tevődik fel a filmben megjelenő Jacques Derrida professzor előadásában, az önelbeszélés kérdéseként tevődik fel a Jacques Derrida nevezetű szereplőnek, és a filmelbeszélés kérdéseként tevődik fel a filmíróknak, akik a hagyományos dokumentumfilm elbeszéléstechnikáját próbálják dekonstruálni.

5. (*Naplók, levelek, jegyzetek*) 1999-ben jelenik meg Jacques Derrida és Catherine Malabou *Jacques Derrida, La contre-allée – A mellékfasor* – című könyve a *Voyage avec...* sorozatban (MALABOU–DERRIDA 1999). Derrida, a filozófus, aki mindig úton van a világ legkülönbözőbb városai felé, 1997 és 1998 között datált levelekkel, képeslapokkal, fényképekkel válaszolt a kiadó felkérésére. Catherine Malabou, a filozófusnő, aki mindig úton van Derrida felé (MALABOU 1996, 75–80), e levelek, képeslapok, fényképek köré rendezte Derrida korábbi szövegeinek ide vonatkozó passzusait. E mozzanatot

⁵ A kiállítás anyagát videón és könyv formájában is kiadták. DERRIDA 1990b.

felerősítette a korábbi szövegek önéletrajzi vonatkozásait, a városok így nemcsak az indulás és az érkezés helyei, hanem az önéletrajz színterei, Derrida nemcsak egy konferenciáról konferenciára utazó filozófus, hanem egy olyan *animal autobiographique*, aki mindig úton van a másik felé, önmaga felé, a nyelv felé, az autobiografikus írás felé, ez alkalommal az „oneirográfia” (MALABOU–DERRIDA 1999, 25) felé.

6. (*Hitvallások*) 1999-ben Standfordban, 2000 tavaszán Frankfurtban, 2000 őszén Pécsen hangzott el *A szakma jövője, avagy a feltétel nélküli egyetem* (amely a „Humanities”-nek hála holnap *helyt kaphatna*) című előadása, Derrida, a filozófiaprofesszor hitvallása a humaniorák mellett. A filozófiában meghonosodott apokaliptikus hangnemet, beszédmódot, írásmódot, a filozófia intézményét és az intézményesült filozófiát dekonstruáló Derrida ebben a szövegében nyíltan, közvetlenül, sőt már-már programatikusan szakmáról beszél, egy feltétel nélküli egyetemről álmodik, javaslatokat dolgoz ki, hitvallást tesz. A *philosophiam profiteri* hagyományára, az „olyan mint” és a „mint olyan” filozófiai különbségére, a kanti *als ob (comme si)* fikcionálójáé, a nietzschei *vielleicht (peut-être)* veszedelmességére rájátszva Derrida hitvallásában egy olyan eljövendő egyetem elgondolására készlet, amely „még nem létezik” ugyan, de „léteznie kellene”, és ha létezne, akkor „a civil ellenállás”, „a performatív munka, „az esemény” helye lenne.

7. (*Beszélgetések*) 1972-től folyamatosan jelennek meg a Derridával készült interjúkötetek (*Positions, Points de suspension, Échographies*; DERRIDA 1972, 1992, 1996), 1978 óta rendszeresen jelennek meg a fiktív párbeszéd formájában írt vagy átírt szövegek (*„Visszaszolgáltatások – a cipőméretben rejlő igazságról”, Szenvedések, A másik egynyelvűsége vagy az eredetprotézis*; DERRIDA 1998–1999, 1995b, 1997), 2001-ben jelenik meg Elisabeth Roudinesco és Jacques Derrida *De quoi demain ... Dialogue* (DERRIDA–ROUDINESCO 2001) című könyve, majd 2004-ben „A harcban állok önmagammal”⁶ című beszélgetés. A harminc év alatt Derrida, az interjúalany, beszélgetőtársává válik, a grammatológia, a dekonstrukció, a disszemináció szavakkal a filozófiai diskurzust felforgató gondolkodóvá, a vendégszeretet, a halálbüntetés, az emberi és állati jogok kérdésének újraértelmezését sürgető „megvesztegethetetlen” (Hélène Cixous) filozófussá. Az önmagáról nem nyilatkozó Derridából, az önmagát mint gondolkodó lényt, mint barátot, mint *animal autobiographique*-ot elemző Jacques-ká válik, aki számára az önéletrajz soha nem csak aktus, hanem esemény is.

Az önéletrajzot mint ön-élet-írást éppen az különbözteti meg Derrida értelmezésében és gyakorlatában a *curriculum vitae*-től, hogy az előbbinek nem a beszédaktus vagy az (alá)írás-aktus a feltétele, hanem a szövegesemény, az előbbinek nem a Lejeune-értelmében vett „önéletrajzi paktum” (LEJEUNE 2002, 272–273) az alapja, hanem a szövetség, az előbbi nemcsak a Paul de Man-értelmében felfogott „olvasásalakzat” (MAN 1997, 93–107), hanem írás-alakzat. Az írás-aktus, akár az önéletrajzi paktum, még mindig Austin konstatív-performatív szembeállításán alapszik. Derrida már az *Alírási Esemény Kontextus* című Austin-értelmezésében és az ezt követő Searle-vitában (DERRIDA 1990) körvonalazza az aktus és az esemény közötti különbséget (DERRIDA 1972b, 365–390), az önéletrajz vonatkozásában pedig a *Mémoires pour Paul de Man* címen megjelent kötet „Mnémosüine” és „Aktusok” fejezetében (DERRIDA 1998b, 107–169) majd Paul de Man *Az olvasás allegóriája* és *Az esztétikai ideológia* (DERRIDA 2000) című kötetét újraolvasó *Le ruban de machine à écrire – Az írógép sza-*

⁶ A rövidebb változat a Le Monde folyóirat 2004. augusztus 19-i számában jelenik meg, a hosszabb változat pedig 2005-ben: DERRIDA 2005.

lagja – című szövegében tér vissza erre a kérdésre (DERRIDA 2001b, 33–147). Az austin értelemben vett beszédaktus bekövetkeztének feltétele Derrida szerint „klasszikusan a tudat, a beszélő szubjektum intenciójának tudatos jelenléte a saját lokúciós aktusainak totalitásában. Ezáltal, a performatív közlés az intencionális jelentés [...] közlésévé válik, még akkor is, ha ennek a jelentésnek nincs egy dolog vagy a dolgok előzetes vagy külső állása formájában referense.” (DERRIDA 1972b, 383–384.) Az esemény ezzel szemben az, „ami megtörténik”, ami „bekövetkezik”, ami „kiszámíthatatlan”, „előreláthatatlan”, ami „rend-kívüli”, szabályon kívüli (*exceptionnel, hors regle*) (DERRIDA 2001, 106). „Az esemény egy 'talán'-ból emelkedik ki – állítja *A feltétel nélküli egyetlen* című szövegében –, amely nem a lehetőséggel, hanem a lehetetlennel illik össze. Ereje tehát visszavezethetetlen egy performatívum erejére vagy hatalmára, még ha ez az erő adja is végül annak a performatívumnak esélyét és hatékonyságát, amelyet performatív erőnek neveznek. Az esemény ereje mindig erősebb, mint egy performatívum ereje.” (DERRIDA 2003b) „Az esemény érinti (*affecte*) a »kit« és a »mit« – hangsúlyozza a Paul de Man *Mentegetőzések* című szövegének olvasatában – érint és megváltoztat mindenfajta egyediséget, legyen az egy elmúlt, feljegyzett vagy archivált esemény címén. A szóban forgó esemény redukálhatatlan eseményisége, amit tehát fenn kell tartani, fel kell jegyezni, ami nyomot hagy stb., ez lehet a dolog maga, amit ekként archiválunk, de ennek kell lennie a feljegyzés eseményének is. Miközben írásba foglaltatik, ez egy újabb eseményt hoz létre, amely hat az elsődlegesnek tartott eseményre, amelyet folyamatosan fenntartanak, bevésnek, őriznek, archiválnak. Van az esemény, amelyet archiválnak, az archivált esemény [...], és van az archiváló esemény, az archiválás. Ez utóbbi nem tévesztendő össze strukturálisan az archivált eseménnyel, még akkor sem, ha bizonyos esetekben elválaszthatatlan tőle, sőt egyidejű vele.” (Uo. 84.) Az esemény feltételezi, érvel Derrida, a „meglepetést, az esetlegességet és a kétértelműséget”, feltételezi „a vágyhoz képesti külsőlegességet és a vágyra való visszavezethetlenséget”, és mivel a szubjektum számára mindig előreláthatatlan, kiszámíthatatlan, „minden esemény mint olyan *traumatikus*” (DERRIDA 2001c, 146). A szövegesemény ebben az értelemben esemény, nem egyszerűen a már megtörtént esemény archiválása, hanem a szövegben magában történik meg, következik be, esik meg, a szöveg írója és olvasója számára is előreláthatatlan, kiszámíthatatlan, traumatikus. Ily módon a derridai értelemben vett szöveg feltétele, és nem egyik vagy másik szövegtípus jellemzője, azaz a szépirodalmi szövegre éppúgy jellemző, mint az önéletrajzi vagy filozófiai szövegre. Ez nem zárja ki azt, hogy különbséget tegyünk a szövegtípusok között vagy egyazon típuson belül is szövegek között. Derrida például az önéletrajzhoz való viszony alapján különbséget tesz a többé vagy kevésbé „önéletrajz-bolondok” (*animal autobiographique*) között. Íme az általa adott névsor és rangsor: „[...] inkább Montaigne, mint Malherbe, inkább Rousseau, a költők és a romantikusok, Proust és Gide, Virginia Woolf, Gertrude Stein, Celan, Bataille, Genet, Duras, Cixous (a filozófián belül ritkább és struktúrájában bonyolultabb ez a dolog), inkább Ágoston és Descartes, mint Spinoza, inkább Kierkegaard, a megannyi álnév mögött, mint Hegel, inkább Nietzsche, mint Marx – és mivel a dolog egyre bonyolultabb, abba is hagyom a listát” (DERRIDA 1999, 299). E rövid és hiányos *more autobiographico* listát pusztán három olyan névvel egészítem ki, akik létrehozták és megváltoztatták a filozófiai önéletrajz történetét.

SZÓKRATÉSZ – A (VÉDŐ)BESZÉDRE ÍTÉLT

„De hát Szókratész, mi is ez a te ügyed?” (20c) – íme a kérdés, amelyet a Platón *Szókratész védőbeszéde* című szövegében megszólaló Szókratész tesz fel ellenvetésként „valaki” nevében, hogy megválaszolja a kérést a maga nevében. (PLATÓN 1984b, 399–441.)

Íme az első „önéletrajz”, az első „egyes szám első személyben és prózában” íródott és egészként olvasható filozófiai szöveg, érvel Karen Thein *L'exemple de Socrate – Szókratész példája* című írásában (THEIN 1999, 47–59). A *Védőbeszéd* mellett a *Phaidón* (96a5–102a2) (PLATÓN 1984, 1019–1119) is tartalmaz önéletrajzi részt, mely a „szókratészi dialógus” keletkezését és a szókratészi módszer kialakulását vizsgálja. A kettő közötti eltérések alapján Thein arra a következtetésre jut, hogy nem is egy, hanem két önéletrajzról kellene beszelnünk Platón Szókratésze esetében, a *Phaidón*-részlet lenne a baráti körnek előadott preszokratikus önéletrajz, a *Védőbeszéd* pedig a nyilvános fórumnak szóló szókratikus önéletrajz. Az önéletrajzi stratégia így megelőzi magát az önéletrajzot (vö. THEIN 1999, 48). *Szókratész védőbeszéde* miközben az „Ismerd meg magadat” felszólítást „Ismerd meg Szókratészt” (uo. 56) vagy még inkább „Ismerd meg magadat” formává alakítja át, három olyan kérdést érint, melyek relevánsak az autobiográfia számára, a beszédmód, az apológia és az irónia kérdését.

„Adjatok engedélyt saját beszédmódomra” (18a) – kéri Szókratész a *Védőbeszéd*-ben, hogy egy „bizonyos Szókratésszel” (18c), „valami Szókratésszel” (19c), a híresztelések Szókratészével, a *doxa* Szókratészével szemben felhozott vádak alól tisztázza magát. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesse, fel kell idéznie az ellene felhozott vádat, el kell játszania a vádlók által feltételezett Szókratészeket, tehát „Szókratészt” kell Szókratésszel szembeállítania. Ebből a szembeállításból, ennek színreviteléből, dramatizálásából adódik az a szókratikus irónia, amelyet, az iróniát a megtévesztéssel azonosító kanonikus értelmezésekkel szemben, Gregory Vlastos joggal nevezett az „iróniák kollázsának” vagy „komplex iróniának” (VLASTOS 1991, 13, 31). Vlastos Szókratész-értelmezésének és irónia-értelmezésének az a tétje, hogy különbséget tesz a történelmi Szókratész és Platón „Szókratésze” között, sőt különbséget tesz a korai és a kései Platón dialógusokban megjelenő „Szókratészek” között is (uo. 21–80). Derrida a *Platón Patikájában* (DERRIDA 1998, 61–169), az *Envois*-ban – *Küldemények* (DERRIDA 1980, 7–273) –, a *Khórában* (DERRIDA 1995, 107–157) is Platón és Szókratész kettősségéből indul ki, és azokat a retorikai alakzatokat vizsgálja, amelyek fenntartják ezt a kettősséget. *Az idegen kérdése: az idegentől jött* szövegében Derrida *Szókratész védőbeszédét* a város és az idegen közötti „paktum” felől közelíti meg (DERRIDA 2004, 11–29). Azt a mozzanatot emeli ki a *Védőbeszéd*-ből, amikor Szókratész, „aki kérdésével és iróniájával zavar (azaz a kérdésével, amit az »irónia« szó is ki akar fejezni)”, aki „megjeleníti, alakítja, *játssza* az idegent, ami nem ő”, „megfordítja a helyzetet: azt kéri, hogy idegenként kezeljék, akivel szemben figyelmesnek kell lenniük, idegenként kora miatt és idegenként nyelve miatt, az egyetlen nyelv miatt, melyet megszokott; ez vagy a filozófia nyelve, vagy a mindennapoké, a köznyelv (szemben a bírók vagy a szofisztika, a retorika és a jogi szócsavarás nyelvével)” (uo. 14). A „paktumot” Derrida a Benveniste által adott értelmezésben használja, aki „az elköteleződés kölcsönösségét akarja hangsúlyozni: az idegennek nemcsak joga van, hanem viszonyosan, kötelességei, ahogy erre gyakran figyelmeztetnek” (uo. 16). A paktum ebben az értelemben két jogi alany között jöhet létre, kölcsönösséget, viszonyosságot feltételez, és akár a

beszédaktus bizonyos feltételek mellett, bizonyos kontextusban érvényes. Szókratész joggal hivatkozik erre a paktumra, de ennek ellenére nem részesül az idegeneket illető bánásmódban. Derrida joggal emeli ki ezt a szempontot az elemzésben, ám figyelmen kívül hagyja Szókratész és az Istenek közötti viszonyt, amely nem erre a paktum-logikára épül. Ezen a szinten inkább szövetségről beszélhetnénk, annak ellenére, hogy *Szókratész védőbeszédében* ebben a vonatkozásban is a jogi nyelvezet érvényesül⁷. A szövetség nem két egyenrangú fél vagy jogi alany között kötöttet, hanem „isten ajándéka” (30e), nem paktumként vagy aktusként működik, hanem eseményként.

NIETZSCHE – AZ ÖN-ELBESZÉLÉSRE ÍTÉLT

„És most elmondom magamnak az életemet” – írja Nietzsche, az *Ecce homo*ban (NIETZSCHE 1994, 13), aki nemcsak megidézi „Szókratészt, aki nem ír” (DERRIDA 1967), amint ezt Derrida a *Grammatológia* mottójaként kiemeli, hanem egyenesen Szókratész-ként ír alá. Nietzsche kijelenti, „a keresztény Isten 'halott'”⁸, így a szövetséget már nem ő kínálja fel Nietzschének, hanem az „isten-pótlékok” vagy éppen Nietzsche az általa megteremtett alakoknak. Nietzsche ajándéka a filozófia, az irodalom és az önéletrajz számára az *Ecce homo* sokat idézett „Miért írok én olyan jó könyveket” című részében ekként fogalmazódik meg: „Énelőttem nem tudták, mi mindent lehet kezdeni a német – és egyáltalában a nyelvvel. – Én fedeztem föl elsőként a nagy ritmus művészetét, a periodika nagy stílusát, a fenséges, emberfölötti szenvedély rettentő hullámszásának kifejezésére; a harmadik Zarathustra – „A hét pecsét” című darabjának – utolsó ditirambusával [...] sok ezer mérföldre emelkedtem fölébe mindannak, amit idáig poézisnak hívtak.” (NIETZSCHE 1994, 62–63.) Nietzschének közel száz évet kellett várnia arra, hogy megjelenjen az a „tökéletes olvasó”, akit ő maga képzelt el magának. *Ecce lector*: „minduntalan egy bátor és kíváncsi, hajlékony, furfangos és óvatos szörnyeteg – egy született kalandor és felfedező – képe lebeg előttem” (uo. 61). Bataille, Blanchot, Pautrat, Foucault, Kofman, Derrida, Jean-Luc Nancy és Lacoue-Labarthe fedezik fel ezt a Nietzschét a francia filozófia számára⁹, amiben nagy szerepe volt a Colli–Montinari-féle Nietzsche kiadásnak (COLLI–MONTINARI 1967) és Heidegger Nietzsche-értelmezésének (HEIDEGGER 1961). Sarah Kofman értelmezésében az „*Ecce homo* olyan ajándék, amelyet Nietzsche önmagának és az életnek ajánl fel hálája jeléül, 1888. október 15-én” (KOFMAN 1992, 214–241). Az *Ecce homo* mint „kétarcú határ-könyv”, mint „próba-könyv”, az önéletírást és a nyelvet is próbára teszi. „Nietzsche a lehető legradikálisabb módon felforgatta az 'önéletrajz' műfaját – hangsúlyozza Sarah Kofman. – A legkülönösebb ön/életrajzi szövegről van szó, amit valaha is írtak, a lehető 'legelszemélytelenítettebbről', mondta paradox módon Nietzsche.” (Uo. 220.) „Ez az elbeszélés nem azért auto-biografikus – érvel

⁷ Szókratésznek tanúkkal kell bizonyítania ezt a szövetséget: „Az én bölcsességemre vonatkozóan ugyanis, hogy van-e ilyen és milyen, tanúul a delphoi istent állítom elétek.” (21a) Am az istent nem tudja megidézni, csak tanúságról tanúskodónak a fiát: „Khairephont úgy-e ismeritek? Ő nekem gyermekkori barátom, és közületek is a legtöbbször barátja [...] Többek között egyszer Delphoiba is elment, és ilyen jóslatot mert kérni [...] azt kérdezte tehát. Van ember, aki nálam bölcsőbb. A Püthia pedig azt a választ adta, hogy nálam senki sem bölcsőbb. Erről az ő itt jelenlevő testvére tanúskodik, elöttetek, mert ő már halott.” (21a) A fő tanú, azaz az egyes számú tanú tehát a delphoi isten, a második tanú, tehát a tanú tanúja Khairephón, aki már halott, a tanú tanújának tanúja pedig Khairephón testvére. „Mit akarhat tehát mondani, amikor kijelenti, hogy én vagyok a legbölcsőbb? Mert csak nem hazudik, hiszen neki ezt az isteni törvény nem is engedi meg.” (21b)

⁸ Friedrich Nietzsche, *Sämtliche Werke*, Bd. 83., Stuttgart, Kröner Verlag, 348.

⁹ Ehhez a kérdéshez lásd *Athenaeum*, Fókuszban: A francia Nietzsche-recepció, 1992. I. 3. Főszerk.: Bacsó Béla.

Derrida –, mert az aláíró úgy meséli el az elmúlt életét, mint életet, és nem mint halált, hanem azért, mert ezt az életet önmagának meséli el, mert ő az elbeszélés első, ha nem egyetlen címzettje. A szövegben. És mivel az elbeszélés 'énje' csak az örök visszatérésnek szenteli magát, nem létezik, nem ír alá, nincs érkezése az elbeszélés *mint* örök visszatérés előtt. Mindaddig, *a jelenig*, nem vagyok élő, talán inkább előre elítelt. Az örök visszatérés az, ami aláír vagy ami lepecsétel." (DERRIDA 1984, 57). Mindez az autobiográfia „differenciájához” egyfajta „allo- vagy tanatográfiához” vezet, mely Nietzsche esetében az élet és a halál szövetségén alapul, és „a nyelv élő testén” (*der legendige Leib der Sprache*) keresztül mutatkozik meg.

DERRIDA – AZ ÖN-ÉLET-ÍRÁSRA ÍTÉLT

„Bátorkodom itt *ecce homo*, paródia, példaszerű francia-maghrebiként mutatkozni előtted, csakhogy fegyvertelenül, naivabb, kevésbé ellenőrzött, kevésbé csiszolt hangsúlyokkal. *Ecce homo*, hiszen – nincs mit mosolyogni ezen – valóban 'passióról', egy francia-maghrebi mártíromságáról van szó, aki születése óta, születésétől, egyszerűen születésétől fogva a másik oldalon lévén, alapjában véve nem választott és nem értett semmit, aki még szenved és tanúskodik” – írja Derrida *A másik egynyelvűsége* című szövegében, rájátszva a bibliai jelenetre és Nietzsche szövegére (DERRIDA 1997, 33). A párbeszéd formájában íródó, az autobiográfia műfaji konvencióit működtető és kikezdő szöveg a zsidó-francia-maghrebi Derrida nyelv, filozófia, irodalom iránti feltétel nélküli elkötelezettségének történetét mondja el, melynek csak egyetlen feltétele van – a francia nyelv.

Ám ez a nyelv, a francia, nem az övé: „*Igen, csak egy nyelvem van, márpedig az nem az enyém*” (uo. 11). Ebből a felismerésből adódik a trauma. Majd ezt követi két egymásnak performatívan ellentmondó állítás: „*Mindig csak egyetlen nyelvet – vagy inkább egyetlen idiómát beszélünk. [...] Soha nem egyetlen nyelvet beszélünk – vagy inkább nincs tiszta idióma*” (uo. 18–19). Ebből a felismerésből adódik a szövegesemény lehetősége. E két felismerés még inkább nyelvhez köti Derridát. A nyelv kínálja fel neki a szövetséget, de egyetlen szövetségese van – az írás. *Écrire, c'est donner – „írni annyit, mint adni”* – idézi Derrida Sartre *Mi az irodalom?* című szövegének passzusát, mely bevallása szerint meghatározta az irodalomhoz és a filozófiához mint íráshoz való viszonyát (DERRIDA 2001d, 167–213). „Írás nélkül nem tudnék gondolkodni – mondja Franz-Olivier Giesbertnek adott interjújában – még akkor sem, ha gyakran megesik, hogy gyaloglás vagy vezetés közben gondolkodom. Ha meg akarom szervezni a diskurzusomat, akkor írásra vagyok ítélve.” (DERRIDA 2005b, 957–961.) Az *autobiográfia* mint kifejezés magán hordja írásra ítelt voltát.

„[...] felütök egy önéletrajzt »Íme ki vagyok« [...] »De én, ki vagyok én?«” – teszi fel Derrida újra és újra Descartes kérdését a már idézett „*L'animal que donc je suis (à suivre)*” zárásaként (DERRIDA 1999, 301). A szöveg címének zárójeles részében, a szöveg végén szögletes zárójelbe tett pontokkal Derrida folytatást ígért, és mint mindig, be is tartotta ígésétét.¹⁰ A kérdés azonban megválaszolatlan maradt, pedig Descartes-

¹⁰ Derrida előadásának csak egy része jelenik meg 1999-ben. A „folytatás következik” arra utal, hogy Derridának szándékában állt kiadni a szöveg teljes változatát. 2004-ben bekövetkezett halála megakadályozta ebben. Marie-Louise Mallet és Ginette Michaud a *Cahier de L'Herne* Derrida-számában *Et si l'animal répondait?* címen közli az előadás egy további részletét (DERRIDA 2004b, 117–129), majd 2006-ban Jacques Derrida: *L'animal que donc je suis* (DERRIDA 2006) címen kiadja az előadás szövegét, valamint a konferencián elhangzott beszélgetés szerkesztett változatát.

nak, a meditációkra ítéltnek, volt válasza erre a kérdésre, Derrida idézi is, ő azonban, az írásra ítélt, nyitva hagyja e kérdést – „De én, ki vagyok én?” –, mely visszavezet minden önéletrajz írás ősjelenetéhez, ami magyarul így hangzik: „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat” (József Attila). *Ecce animot autobiographique*.

IRODALOM

- BACSÓ Béla 1992. *Fókuszban: A francia Nietzsche-recepció. Athenaeum. I. 3.*
- BENNINGTON, Geoffrey – DERRIDA, Jacques 1991. *Jacques Derrida*. Paris: Seuil.
- CIXOUS, Hélène 2001. *Portrait de Jacques Derrida en Jeune Saint Julif*. Paris: Galilée.
- COLLI, Giorgio – MONTINARI, Mazzino (Hrsg.) 1967. *Friedrich Nietzsche, Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 33 Bände in 4 Abteilungen. Berlin: W. de Gruyter.
- DERRIDA, Jacques – ROUDINESCO, Elisabeth 2001. *De quoi demain ... Dialogue*. Paris: Fayard-Galilée.
- DERRIDA, Jacques – KANT, Immanuel 1993. *Minden dolgok vége*. Ford.: Angyalosi Gergely. Budapest: Századvég.
- DERRIDA, Jacques 1967. 'Genèse et structure' et la phénoménologie. *L'écriture et la différence*. Paris: Seuil.
- DERRIDA, Jacques 1967b. *De la grammatologie*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1972. *Positions*. Paris: Minuit.
- DERRIDA, Jacques 1972b. Signature. Evenement Contexte. In *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit.
- DERRIDA, Jacques 1978. *Éperons, Les styles de Nietzsche*. Paris: Flammarion.
- DERRIDA, Jacques 1979. Living on (Survivre). In H. Bloom – J. Derrida – Paul de Man – G. Hartman – J. H. Miller: *Deconstruction and Criticism*. New York: Continuum.
- DERRIDA, Jacques 1980. *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Paris: Aubier – Flammarion.
- DERRIDA, Jacques 1984. *Otobiographies. L'enseignement de Nietzsche et la politique du nom propre*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1985. Préjugés – devant la loi. In *La Faculté de juger*. Paris: Minuit.
- DERRIDA, Jacques 1988. *Mémoires – pour Paul de Man*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1988b. *Signéponge*. Paris: Seuil.
- DERRIDA, Jacques 1990. *Limited. Inc*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1990b. *Mémoires d'aveugle. L'autoportrait et autres ruines*. Paris: Louvre, Réunion des Musées Nationaux.
- DERRIDA, Jacques 1991. Circonfession. In G. Bennington – J. Derrida: *Jacques Derrida*. Paris: Seuil.
- DERRIDA, Jacques 1992. *Points de suspension, Entretiens*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1992b. This Strange Institution Called Literature. (An Interview with Jacques Derrida, 1989.) In *Acts of Literature*. Ed.: Derek Attridge. New York, London: Routledge.
- DERRIDA, Jacques 1992c. *Egy értekezés ideje: írásjelek*. Ford.: Kovács Sándor. Szeged: Pompeji.
- DERRIDA, Jacques 1994. Apories. In *Le passage des frontières. Autour du travail de Jacques Derrida*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1995. *Esszé a névről*. Pécs: Jelenkor.
- DERRIDA, Jacques 1995b. Kivéve a név. In *Esszé a névről*. Pécs: Jelenkor.
- DERRIDA, Jacques 1996. Échographies, de la télévision. Enretiens filmés. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 1997. *A másik egynyelvűsége avagy az eredetprotézis*. Ford.: Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs: Jelenkor.
- DERRIDA, Jacques 1998. *A disszemináció*. Pécs: Jelenkor.
- DERRIDA, Jacques 1998b. *Mémoires Paul de Man számára*. Ford.: Simon Vanda. Budapest: Józsefvég könyvek.
- DERRIDA, Jacques 1998–1999. Visszaszolgáltatások – a cipőméretben rejlő igazságról. Ford.: Simon Vanda. *Enigma* 18–19, 116–131.
- DERRIDA, Jacques 1999. *L'animal autobiographique*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 2000. *Az esztétikai ideológia*. Ford.: Katona Gábor. Budapest: Osiris – Janus.
- DERRIDA, Jacques 2000b. *Tourner les mots. Au bord d'un film*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 2001. *Dire l'événement, est-ce possible? Séminaire de Montréal, pour Jacques Derrida*. Paris: L'Harmattan.
- DERRIDA, Jacques 2001. Le ruban de machine à écrire. Limited Ink II. In *Papier Machine*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 2001b. *Papier Machine*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 2001c. 'Il courait mort': salut, salut. Notes pour un courrier aux Temps Modernes. *Papier Machine*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 2003. *Chaque fois unique, la fin du monde, Présenté par Pascale-Anne Braut et Michel Naas*. Paris: Galilée.
- DERRIDA, Jacques 2003b. *L'Université sans condition*. Paris: Galilée.

- DERRIDA, Jacques 2003c. La raison du plus fort (Y a-t-il des États voyous?). *Voyous*. Paris: Gallilée.
- DERRIDA, Jacques 2004. Az idegen kérdése: az idegentől jött. Ford.: Boros János, Orbán Jolán. In Biczó Gábor (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai.
- DERRIDA, Jacques 2004b. Et si l'animal répondait. *Cahier de L'Herne*, nr. 83, 117–129.
- DERRIDA, Jacques 2005. *Apprendre à vivre enfin, Entretien avec Jean Birnbaum*. Paris: Gallilée.
- DERRIDA, Jacques 2005b. Írásra vagyok ítélve (interjú). Ford.: Boros János, Orbán Jolán. *Jelenkor* 10. 957–961.
- DERRIDA, Jacques 2006. *L'animal que donc je suis*. Paris: Gallilée.
- HEIDEGGER, Martin 1961. *Nietzsche I-II*. Pfullingen: Neske.
- KOFMAN, Sarah 1992. Bevezető az Ecce homo olvasásához. Ford. Somlyó Bálint. In *Fókuszban: A francia Nietzsche-recepció, Athenaeum*. I. 3. 214–241.
- LEJEUNE, Philippe 2002. Az önéletírás meghatározása. Ford.: Z. Varga Zoltán. *Helikon* 3, 272–273.
- MALABOU, Catherine – DERRIDA, Jacques 1999. *La contre-allée*. Paris: La Quinzaine Littéraire, Collection „Voyager avec”.
- MALABOU, Catherine 1996. Derrida's way: noblesse oblige. In Jacques Derrida, *Passions de la littérature, avec Jacques Derrida*. Paris: Gallilée.
- MAN, Paul de 1997. Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford.: Fogarasi György. *Pompeji VIII*, 93–107.
- NIETZSCHE, Friedrich 1994. *Ecce Homo*. Ford.: Horváth Géza. Budapest: Göncöl.
- NIETZSCHE, Friedrich, *Sämtliche Werke*, Bd. 83., Stuttgart, Kröner Verlag, 348.
- PLATÓN, 1984. Phaidón. Ford.: Kerényi Grácia. In *Platón összes művei*, I. Budapest: Európa.
- PLATÓN, 1984b. Szókratész védőbeszéde. Ford.: Devecseri Gábor. In *Platón összes művei*, I. Budapest: Európa.
- RORTY, Richard 1995. Is Derrida a Quasi-Transcendental Philosopher? *Contemporary Literature* 36/1. 174–200.
- THEIN, Karen 1999. L'exemple de Socrate. Les ébouchés autobiographiques dans *l'Apologie de Socrate écrite de Platon*. In Jacques Derrida: *L'animal autobiographique*. Paris: Gallilée.
- VLASTOS, Gregory 1991. *Socrates. Ironist and Moral Philosopher*. Cambridge: Cambridge University Press.

**„Élők és holtak” sakk-készlet, 17. század vége – 18. század eleje
Thomas Thomsen magángyűjteménye**